

Оригиналан научни рад

UDK 314.87(497.11)
Original scientific workДушан Ристић
Војислав Деђански**ПРОСТОРНИ РАЗМЕШТАЈ И СТАРОСНА СТРУКТУРА
СТАНОВНИШТВА КАО ФАКТОР ПРОСТОРНЕ
ДИФЕРЕНЦИЈАЦИЈЕ РАЗВОЈА ОПШТИНЕ КУРШУМЛИЈА**

Извод: Демографски развој општине Куршумлија карактерише изразита депопулација, слабљење демографских потенцијала и старење становништва. Ово је за последицу имало повећање неравномерности у територијалном размештају становништва (драстично пражњење и уситњавање сеоских насеља). Циљ овог рада је анализа просторног размештаја и старосне структуре становништва као фактора ограничења равномерног развоја. Посебан осврт је на анализи размештаја становништва и насеља у изотелним и хипсометријским зонама, и на истраживање узрока и последица демографског пражњења, уситњавања и гашења насеља општине Куршумлија.

Кључне речи: Општина Куршумлија, депопулација, емиграција, старење становништва, гашење насеља

Abstract: Demographic development is characterized by pronounced depopulation, weakening demographic potential and aging of population. These resulted by increasing imbalances in the territorial distribution of population (drastically draining and fragmentation of rural settlements). Aim of this work is analysis of spatial distribution and age structure of population as a factor constraints of balanced development. Special attention is on the analysis of dispersion of population and settlements in altitude zones, and to research the causes and consequences of demographic emptying and quenching settlements of the municipality of Kursumlija.

Key words: municipality of Kursumlija, depopulation, emigration, aging of population, quenching of settlements

Увод

Општина Куршумлија налази се у средишњем делу јужне Србије, у горњем сливу реке Топлице и њених притока Косанице и Бањске реке. У административно-територијалном погледу, улази у састав Топличког округа. Јужна и југозападна граница у дужини од 105 км поклапа се са природном и политичко-административном границом средишње Србије и Косова и Метохије. Општина је територијално организована у 90 насеља и 95 ка-

тастарских општина. Просечна величина насеља је 10,57 км² са 213,47 становника. Два насеља су градска – Куршумлија и Куршумлијска Бања, а преостала (88) насеља су сеоска. Градско насеље Куршумлија испуњава више критеријума за градски статус (функционални, социолошки, административни, урбанистички и економски), али Куршумлијска Бања са својих 106 становника не задовољава ниједан од наведених критеријума (Павловић, М., Крстић, Ф., 2013). Куршумлија је једна од већих општина у Републици Србији, простире се на 952 км². Географско-саобраћајни положај општине Куршумлија је брдско-планински и транзитни. Територијом општине пролази стратегијски важан путни правац Ниш-Приштина-Пећ и железничка пруга Ниш-Куршумлија-Косово Поље. Регионалним путним правцем, преко Блаца, општина Куршумлија је повезана са Брусом, Крушевцем и даље Београдом.

Велики број археолошких локалитета указује на рану насељеност у овом крају. Околина Куршумлије је била настањена још у праисторијско доба. Највеће и најближе археолошко налазиште из тог периода је у насељу Плочник¹ (општина Прокупље) 12 км североисточно од Куршумлије (Шљивар, Д., Кузмановић-Цветковић, Ј., 1997).

Општину карактерише негативни демографски развитак, условљен дуготрајним процесима деаграризације и депопулације сеоских насеља, као и негативним социо-економским процесима. Као последица наведених процеса, демографску структуру општине одликује: *смањење укупног броја становника, старење становништва, напуштена насеља*. Значајне разлике постоје између центра општине и његове периферије, где су негативни трендови мање изражени, и осталих руралних насеља.

Утицај природне и миграционе компоненте на промену броја и просторни размештај становништва

Највећи број становника општина је имала 1953. године (39.772). Од 1948. године до последњег пописа 2011. године, број становника општине Куршумлија се смањило за 51,5%, тј. за 18.071 становника. Највише у периоду између 1961-1971. год., 5.226 (14%) и у периоду 1981-1991. год., 4.039 (14,6%). Према подацима пописа из 2011. године, на подручју општине Куршумлија живи 19.213 становника. У општинском центру живи 13.200 становника односно 69% укупног становништва. Степен урбанизације је у порасту, 1948. године удео градског становништва износио је свега 7,5%, а 2011. године 69%.

Док се укупан број становника општине смањило, број становника у општинском центру се повећао за 11.257 становника (готово пет пута) до

¹ Неолитско насеље Винчанске културе (4.000–3.500 г. п.н.е.).

2002. године. У последњем међупописном периоду, забележено је смањење броја становника и у општинском центру за 439 становника. На пораст становника у општинском центру већи утицај је имало механичко него природно кретање становништва. Урбоцентрична политика вођена након Другог светског рата у социјалистичкој Југославији, фаворизовала је улагање у градове, док су се услови живљења у селу непрекидно погоршавали, посматрано нарочито у поређењу са погодностима које су користили настањени или запослени у градовима. Оваква политика убрзала је миграције из сеоских ка градским насељима и отворила је процес деаграризације и напуштања пољопривреде као основног извора прихода сеоских домаћинстава, што је проузроковало дихотомију село–град (Петовар, 2003).

Табела 1. – Кретање броја становника 1948-2011.год.

	Број становника							
	1948	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
Општина Куршумлија	37284	39772	36 896	31 672	27 629	23 590	21 608	19 213
Градско насеље Куршумлија	2382	2649	3391	7185	10550	12371	13639	13200

Извор: Попис становништва, домаћинстава и станова у 2011, књига 20, РЗС

Промене у укупном броју становника најбоље се могу пратити преко односа миграционе и природне компоненте. У зависности од тога која је компонента била одлучујућа у порасту, односно паду броја становника, одређују се типови насеља. На основу познатог Веб-Кларковог модела кретања и размештаја становништва, који је више пута примењиван у нашој научној и стручној пракси (Тошић, Д., Крунић, Н., Милијић, С., 2010) издвојени су типови кретања становништва² (Врбник, А. и Гатарих, Р. Д., 2013). Осим праћења промена у укупном броју становника, модел је погодан и за праћење просторног размештаја становништва, што је од изузетног значаја за издавање зоне концентрације и депопулације, односно за разумевање узрока и последица неравномерног просторног размештаја становништва.

Природно кретање становништва представља основну детерминанту демографског развоја насеља. У међупописном периоду 1981–1991., у свим насељима општине рођено је 3.432 детета (просечна стопа natalитета 13,20%), од којих је 2.268 рођено у општинском центру (стопа natalитета 19,66%) а 1.164 у осталим насељима (стопа natalитета 8,24%). Укупан број умрлих у свим насељима општине је био већи и износио је

² То су: емиграција (Е1), депопулација (Е2), изразита депопулација (Е3), тотална депопулација (изумирање Е4), експанзија имиграцијом (И1), регенерација имиграцијом (И2), слаба регенерација имиграцијом (И3) и врло слаба регенерација имиграцијом (И4).

3.802. Број умрлих у општинском центру износио је 853 (стопа морталитета 7,39 ‰) док је $\frac{3}{4}$ умрлих (стопа морталитета 20,88 ‰) живело у руралном подручју. Анализом индикатора о компонентама природног кретања становништва, утврђена је негативна стопа природног прираштаја у периоду 1981-1991. у 83 насеља. Само 7 насеља је имало позитивну стопу природног прираштаја (општински центар Куршумлија, бањско насеље Луково, приградско насеље Марковиће и сеоска насеља Мачја Стена, Мерћез, Растелица, Тачевац и Трпеза). У 6 од 7 поменутих насеља стопа салда миграција је била негативна, што нам указују да су то емиграциона подручја. Због тога је позитивна стопа раста забележена само у општинском центру, који поред позитивне стопе природног прираштаја има и позитивну стопу салда миграција. Индикатори просторног кретања становништва у виду стопе салда миграција, чија је вредност негативна у 86 насеља (позитивну стопу салда миграција имала су насеља Богујевац, Горње Точане, Селиште и општински центар), указују да је простор општине Куршумлија емиграционо подручје (укупни салдо миграција -3.769). Према томе односом природне и миграционе компоненте у периоду 1981-1991. година утврђено је да је 87 насеља припадало емиграционом типу а само 3 насеља имиграционом типу. Од укупног броја насеља, за 91,1% насеља је била карактеристична тотална депопулација (изумирање). У два насеља (Горње Точане досељено 7 становника и Селиште досељено 9 становника) забележена је врло слаба регенерација имиграцијом, док је општински центар јако имиграционо подручје и за њега је била карактеристична експанзија имиграцијом.

На основу индикатора природног и миграционог кретања становништва у периоду 1991-2002, није уочена значајнија промена у тренду и типу кретања међу насељима. Број емиграцијских насеља се смањило са 87 на 81 (90%). У 48 насеља (53%) карактеристична је тотална депопулација, тј. изумирање, док је у 29 насеља (32%) карактеристична изразита депопулација. У овом периоду појављује се и једно насеље, Вукојевац, које је остало без становника.

Услед привредног колапса 90-их година и неуспешног превазилажења периода транзиције развојно стање општинског центра је неповољно³. Због тога је општински центар изгубио улогу јаког имиграционог подручја. Услед негативне стопе салда миграција (-2,82 ‰) у периоду 1991-2002. године, према типу кретања становништва општински центар Куршумлија је емиграционо подручје (Е1). Овоме је, нарочито, допринело погоршање економске ситуације, током 90-их година прошлог века.

³ Статус девастираних подручја - степен развијености је 50% испод републичког просека.

Табела 2. – Промене броја насеља општине Куришумлија према типу кретања становништва

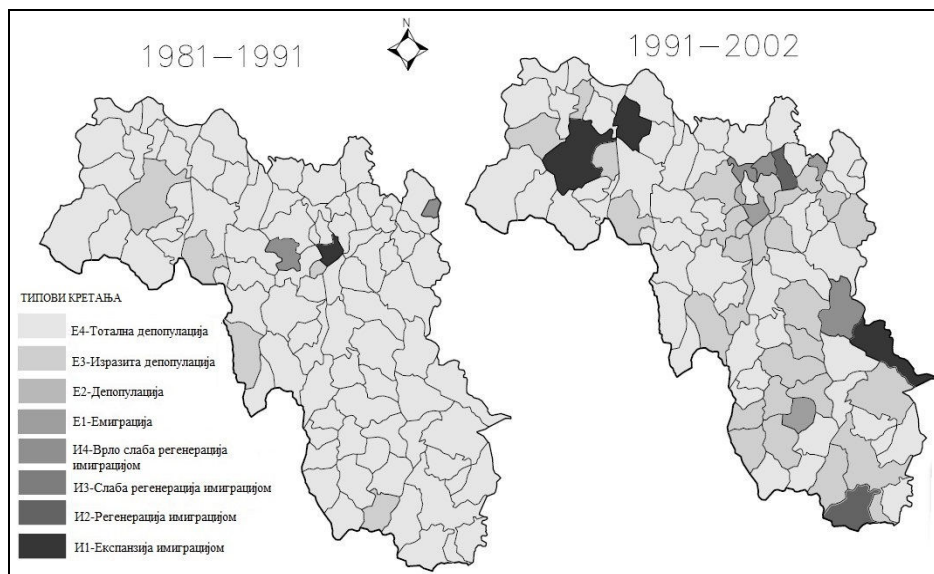
Типови кретања	Тренд	1981-1991	1991-2002
И1	Експанзија имиграцијом	1	3
И2	Регенерација имиграцијом	0	2
И3	Слаба регенерација имиграцијом	0	0
И4	Врло слаба регенерација имиграцијом	2	3
Укупно имиграциони тип		3	8
Е1	Емиграција	0	3
Е2	Депопулација	0	1
Е3	Изразита депопулација	5	29
Е4	Изумирање	82	48
Укупно емиграциони тип		87	81

Број насеља чије се становништво развија и одржава имиграцијом (Врбник, А. и Гатарић, Р. Д., 2013) увећао се са 3 на 8. То су насеља: Бело Поље, Велико Пупавце, Дубрава, Луково, Пљаково, Пролом, Селова и Трн. Услед малог броја имиграцијских насеља, нису јасно издвојене зоне концентрације становништва. Ако се посматра просторни размештај имиграцијских насеља уочава се њихова концентрација око општинског центра (Бело Поље, Дубрава, Пљаково) и у зони бањских насеља Лукова (Луково и Селова) и Пролома (Пролом и Велико Пупавце). Насеља која припадају емиграцијским типовима кретања становништва развијена су у брдским и у брдско-планинским деловима геопростора општине (Врбник, А. и Гатарић, Р. Д., 2013). Последица тога је стварање огромних празних простора и слаба интегрисаност насеља у укупан простор општине.

У појединим насељима, повољног хипсометријског, изотелног и саобраћајног положаја у мрежи насеља, која су у периоду од 1981. до 1991. године била захваћена тоталном депопулацијом, данас се запажа њихова регенерација имиграцијом. То су приградска насеља која по броју становника и евидентним трансформацијама у простору имају карактер урбаноруралног континуума, али су ипак сеоска насеља по осталим карактеристикама (ниво комуналне опремљености, екстензивна аграрна делатност), насеља са специјалним функцијама као и насеља на главном путном правцу (Ниш- Приштина).

Насеља са бањом Луково и Пролом, услед своје специјалне функције издвојила су се као секундарни центри (микроразвојни нуклеуси) у мрежи насеља. Услед интезивнијег развоја ових туристичких насеља у њима је ниво опремљености, функција и делатности знатно већи него у њиховом окружењу. Управо је то разлог што су ова, некада депопулациона подручја, сада имиграциони центри (тип насеља И1 – експанзија имиграцијом)

и носиоци трансформације и равномернијег просторног развоја у општини Куршумлија. За равномернији просторни развој општине, посебно је значајан положај Пролома и Лукова у мрежи насеља. Луково је смештено у западном делу општине и носилац је трансформације насеља горње Топлице, док је Пролом у источном делу општине, и носилац је трансформације насеља у подножју Радан планине.

Карта 1. – Типови кретања становништва општине Куршумлија 1981-2002. год.

Развој подручја општине треба вршити по моделу микроразвојних нуклеуса, односно ових секундарних центара, да би се постигла функционална трансформација сеоских насеља. Неопходно је у неким од њих развијати функције којима ће она вршити утицај на своје окружење и подстицати његов развој. Треба равномерно изабрати те секундарне центре и у њих пренети неке од функција и активности (управне, образовне, здравствене), што би омогућило јавну афирмацију становништва и задржало га на селу. Тако би се постигао квалитативан преображај простора. (Тошић, Д., Крунић, Н., Милијић, С., 2010)

Уситњавање и гашење насеља

Негативне вредности компонената природног и механичког кретања, дужи низ година, односно смањење природног прираштаја и емиграција, главни су узрок пражњења сеоских насеља. Процес емиграције је још 1971. године захватио већи број брдско-планинских, од општинског центра удаљених насеља (Вукоичић, Д., Пунишић, М., Николић, М., 2012).

У мрежи насеља општине доминирају патуљаста и мала насеља. На територији општине издвојено је пет категорије насеља (табела 3) по популационој величини (међународна препорука класификације насеља): патуљаста насеља са мање од 50 становника, мала насеља која имају од 50 до 199 становника, средња насеља од 200 до 499 становника, велика сеоска насеља од 500 до 999 становника, већа сеоска насеља од 1.000 до 1.999 и насеља са више од 2.000 становника.

Табела 3. – Број сеоских насеља према популационој величини 1953 - 2011. год.

Величина насеља	Број насеља						
	1953	1961	1971	1981	1991	2002	2011
2000 и више становника	1	1	1	1	1	1	1
од 1000 до 1999 становника	2	1	0	0	0	0	0
од 500 до 999	21	18	8	2	0	0	0
од 200 до 499	53	51	43	32	18	8	4
од 50 до 199	13	19	37	47	54	47	40
мање од 50 становника	0	0	1	8	17	34	45

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова у 2011, књига 20, РЗС

Услед депопулације у скоро свим насељима општине, некадашња велика и средња насеља прелазе у категорију малих и патуљастих насеља. Категорији насеља од 1.000 до 1.999 становника 1953. године су припадала насеља Спанце и Рача, 1961. године само насеље Рача, а од 1971. године овој категорији насеља није припадало ниједно насеље. У категорији великих насеља (популационе величине од 500 до 999 становника), 1953. године, било је 23% (21) насеља. Учешће ове категорије насеља у укупном броју насеља смањивало се у наредним годинама. Године 1981. било је 2 насеља (Мачковац и Рача) а од 1991. године нема ниједног насеља у тој категорији. Такође, смањује се број насеља у категорији од 200 до 499 становника. У категорији насеља са 2.000 и више становника, није било промене. Овој категорији насеља припада градско насеље Куршумлија које је 1953. године имало 2.649 становника и од тада бележи сталан пораст броја становника, па према подацима пописа из 2011. има 13.200 становника.

Упоредно са смањењем броја и нестајањем средњих и великих насеља, у општини расте број малих и патуљастих насеља. Од 1953. до 1991. године проценат малих насеља се повећао са 14 % на 60 %, па су у мрежи насеља општине, представљала доминантну категорију насеља. И мала насеља након 1991. године губе доминантност. Она се смањују а повећавају се патуљаста насеља. Патуљастих насеља (до 50 становника) није било до 1971. године. Појављују се 1981. године, када их је било 8. Данас је у општини Куршумлија највише патуљастих насеља, 52% насеља општине. Патуљаста и мала насеља чине 97% насеља општине. Међу патуљастим

насељима чак 10 насеља је са мање од 10 становника, док је 19 насеља (13,5%) са мање од 20 становника. Појаву великог броја малих насеља узроковала је, поред негативних демографских процеса, и њихова изолованост у брдско-планинским пределима, удаљеност од општинског центра као и близина административне границе са АП Косовом и Метохијом, која је услед низа догађаја 1999. године и касније постала политичко нестабилно подручје.

Табела 4. – Основне карактеристике најугроженијих насеља

Насеље	Физиономија насеља	Број становника	Удаљеност од општинског центра	Висинска зона	Просечна старост
Вукојевац	Разбијеног типа	Без становника	18 км	800 м н.в.	0
Тачевац	Разбијеног типа	Без становника	16 км	860 м н.в.	0
Растелица	Разбијеног типа	0-3 становника	23,5 км	880-940 м н.в.	72.2
Василевац	Разбијеног типа	6 становника	34 км	700-820 м н.в.	60.2
Жалица	Разбијеног типа	5 становника	28 км	880-1000 м н.в.	68.5
Мачја Стена	Разбијеног типа	8 становника	35,5 км	800-920 м н.в.	50.8
Парада	Разбијеног типа	5 становника	20 км	500-920 м н.в.	67.7
Прекораће	Разбијеног типа	9 становника	31,5 км	800-860 м н.в.	62.9
Трн	Разбијеног типа	9 становника	38 км	650-800 м н.в.	64.5
Орловац	Разбијеног типа	10 становника	19,5 км	640-800 м н.в.	71.3

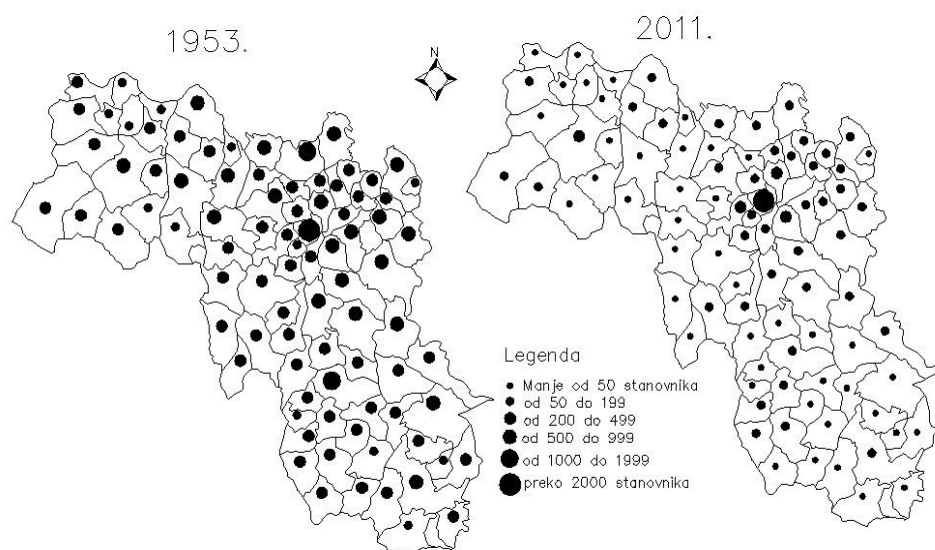
Два сеоска насеља *Вукојевац* и *Тачевац* потпуно су остала без становника. *Вукојевац* је од 1991. године расељено насеље док је *Тачевац* од 2002. године. Насеље *Вукојевац* је прави пример демографске катастрофе, јер осим што је напуштено, скоро и да не постоје трагови о постојању овог села, пошто су некадашње куће претворене у грађевински материјал и однете су са места где је некада било село. Поменуто насеља налазе се уз административну границу са КиМ. Остала насеља дуж линије раздвајања броје до десет становника (Вукоичић, Д., Пунишић, М., Николић, М., 2012), просечне старости преко 60 година (табела) и она су пред изумирањем, док су остала⁴ у поодмаклој фази депопулације. Насеље *Растелица* је према подацима пописа из 2002. године било без становника. Према попису из 2011. године, насеље има три становника.

Према пројекцијама, овакав тренд ће се наставити и у будућности. Због слабе инфраструктурне опремљености, недовољне економске развијености и дубоке старости становништва, тешко је очекивати „демографско

⁴ Влахиња, Г.Точане, Дедишка, Заграђе, Зебица, Иван Кула, Игриште, Крток, Кутлово, Љутова, Магово, Мерћез, Невада, Певаштица, Пепељевац, Преветица, Свињиште, Секирача, Селиште, Трмка, Трпеза, Шатра;

побољшање“, тако да су рурална насеља препуштена нестајању. Због великог броја патуљастих и малих насеља (97%), разбијеног типа и велике удаљености од општинског центра, не постоји економска оправданост за улагање у у комуналну, саобраћајну инфраструктуру и изградњу јавних служби у ретко насељеним крајевима.

Села на мањим надморским висинама, која су смештена у долини реке Топлице и покрај државног пута I реда (М-25), такође бележе пад броја становника, али он није толико изражен као код планинских села. До које мере је подручје општине Куршумлија празно, показује податак да само 5 насеља имају више од 200 становника: градско насеље Куршумлија, бањско насеље Луково и приградска насеља Мачковац, Кастрат и Баћоглава.

Карта 2. – Популациона величина насеља општине Куршумлија 1953-2011. год.

У последњем међупописном периоду (2002-2011), пораст броја становника имало је шест насеља – Грабовница, Дегрмен, Доња Микуљана, Марковиће, Мердаре и Пролом. У насељу Пепељевац број становника је непромењен док сва остала насеља, укључујући и градски центар бележе пад броја становника.

На ретку и неравномерну насељеност општине указује и просечна **густина насељености**. Просечна густина насељености у општини Куршумлија је 20,2 ст/км². Највећа густина насељености је у општинском центру (1.137 ст/км²) и у приградским насељима (Доња Микуљана 53 ст/км², Барлово 58 ст/км², Горња Микуљана 43,5 ст/км², Марковиће 43 ст/км² и Мачковац 43 ст/км²). Најмања густина насељености је у планинским насељима:

Васиљевац, Влахиња, Ђаке, Жалица, Крток, Прекорађе, Трн, Шатра где је густина насељености испод 5 ст/км². Густину насељености испод 50 ст/км² има 97% а испод 10 ст/км² има 71,1% насеља општине Куршумлија.

Хипсометријски размештај становништва

На размештај (топографски положај) насеља општине утицале су морфолошке одлике терена (хоризонтална и вертикална рашчлањеност рељефа, нагиби и висине терена, експозиција и сл.), климатске и микроклиматске одлике, присуство вода итд. (Ивковић, М., Тодорић, Ј., 2013). Рељеф општине чини предео брда, ниских и средњих планина. Највећим делом територија општине лежи на југоисточним падинама Копаоника (западни и југозападни део општине). На истоку и југоистоку простиру се масиви Соколовце (1.017 м), Радана (1.409 м) и Мајдан планине. Око 85% територије општина је брдско-планинско, а 15% равничарско. Планински предели су испресецани густом мрежом река и потока, у чијим котлинама су смештена највећа насеља у општини. Насеља су распоређена у хипсометријском појасу од 328 м н.в. (код село Доње Точане), до 1.750 м н.в. на брду Шаторици западно од Лукова. Разлика између ових екстрема је 1.422 м. Према физиономији већина насеља припада разбијеном типу (Стаменковић, С., Бачевић, М., 1992). Највећи број оваквих насеља се налази у подножју планине Копаоник.

Демографски проблеми посебно су изражени у деловима општине са великом надморском висином, где је деценијама уназад изражена депопулација узрокована одсељавањем радно способног и фертилно способног становништва уз паралелну концентрацију радно и фертилно способног становништва у најнижим зонама, где је лоциран општински центар. Виши, рурални брдско-планински простор захваћен је старењем становништва и демографским уситњавањем и одумирањем сеоских насеља. (Ивковић, М., Тодорић, Ј., 2013)

У циљу анализирања везе између надморске висине и просторног размештаја становништва, издвојене су четири висинске зоне: до 300 м, 300-600 м, 600-900 м и изнад 900 м. Највећи број насеља у општини Куршумлија лоциран је на надморској висини од 300 до 600 метара, чак 42 насеља, односно 46,6% укупног броја насеља. У висинској зони између 600 и 900 м смештено је 40 насеља (44,4%). Осам насеља је лоцирано изнад 900 м и она припадају највишој висинској зони. Занимљиво је, да због конфигурације терена, најнижој висинској зони не припада ниједно насеље. Највиша насеља, Требиње, Игриште, Трмка, Жалица, Штава, Парада и Растелица налазе се на обронцима Копаоника на надморској висини између 900 и 1.150 м. Највише насеље у општини, Парада, налази се на 1.135 метара н.в. Најнижа насеља Пепељевац, Куршумлија, Доња Микуљана, Барлово,

Богујевац и Доње Точане налазе се у долини Топлице, на надморској висини испод 400 м.

Посматрајући насеља и становништво по хипсометријским зонама, јасно се уочава да је депопулација израженија у насељима на већим надморским висинама. Недостатак одговарајуће инфраструктуре, отежани услови за бављење пољопривредом, отежани приступи образовним, здравственим, културним и осталим институцијама утицали су на појаву изражених миграција и исељавања радно способног становништва из највиших насељених области (Ивковић, М., Тодорић, Ј., 2013). Укупно становништво у вишим висинским појасевима интензивније се смањивало него у нижим зонама. Тако се удео становништва настањеног изнад 900 м н.в. у укупном становништву општине смањило са 6% (1948. године) на 1,1% (2011) и у 8 насеља која припадају овој висинској зони данас живи свега 10% становништва које је ту живело након Другог светског рата.

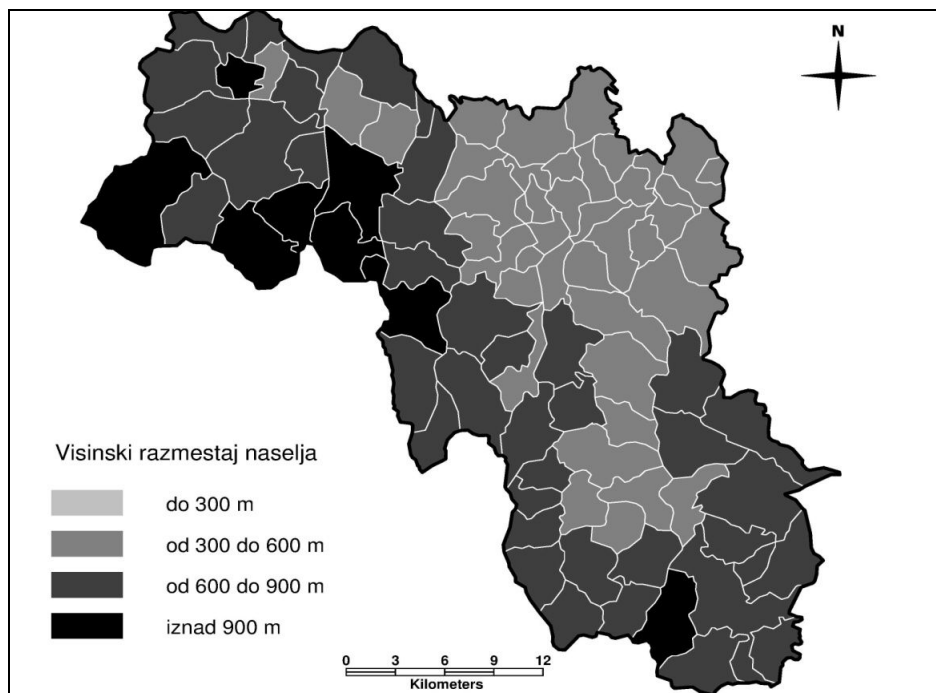
Табела 5. – Промена укупног броја становника по висинским зонама, 1948-2011.

Година	Хипсометријски размештај			
	До 300	300-600	600-900	изнад 900
1948	0	20475	14591	2220
1953	0	21624	15685	2463
1961	0	19429	14502	2857
1971	0	19436	10371	1847
1981	0	20068	6537	1024
1991	0	19147	3848	595
2002	0	18475	2724	409
2011	0	17010	1977	226
Број насеља	0	42	40	8

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова у 2011, књига 20, РЗС

У висинској зони између 600 и 900 м н.в. најизраженије је смањење становништва. Године 1948. у овој висинској зони живело је 39 % укупног становништва. Данас, иако се у овој висинској зони налази чак 40 насеља (44,5%), удео становништва ове зоне у укупном становништву је свега 10,3%, што указује на постојање изражене просторно-демографске неравнотеже у мрежи насеља. Број становника ове висинске зоне се смањило за 12.614 односно 86,5%.

Највиша концентрација становништва забележена је у насељима између 300 и 600 м н.в. Удео становништва ове висинске зоне повећао се у укупном становништву са 55% (1948.) на 80,5% (2011.). Готово да је целокупно становништво општине сконцентрисано у висинској зони од 300 до 600 м, у којој се налазе 42 насеља, што чини 46.6% укупног броја насеља.

Карта 3. – Хипсометријски размештај насеља општине Куршумлија

Изотелни размештај становништва

У циљу проналажења везе између удаљености насеља од општинског центра и просторног размештаја становништва, издвојено је шест изотелних зона: удаљености до 5 км, од 5 до 10 км, од 10 до 15 км, од 15 до 20 км, од 20 до 30 и више од 30 км.

Велики број насеља 34 (38%), налази се на удаљености већој од 20 км од општинског центра. На удаљености већој од 30 км налазе се 22 насеља (24,5%). Најудаљенија насеља налазе се на југоисточним падинама Копаоника, у западном делу општине. Она су удаљена близу 40 км од општинског центра (Штава 40 км, Сеоце 39,5 км, Парада 38 км) са којим су повезана општинским, већим делом неасфалтираним, путем. Највећи број насеља 17 (18,9%), лоциран је на удаљености 5 до 10 км од општинског центра. На удаљености од 10 до 15 км лоцирано је 12 насеља (13,3%), док је на удаљености од 15 до 20 км лоцирано 15 насеља (16,6%).

У приградској зони (до 5 км) налази се 11 насеља, у њој је забележено најмање смањење броја становника. У односу на 1948. годину, број становника у овој зони се смањило за 68%. Управо су у изотелној зони до 5

км налазе и популационо највећа насеља (Кастрат, Баћоглава и Мачковац). Близина општинског центра, повољнија конфигурација терена и боља опремљеност насеља комуналним и услужним садржајима, утицали су да ова приградска, сеоска насеља (урбано-рурална), сачувају своју виталност. У овој приградској зони према подацима пописа из 2011. године живи 7,1 % укупне популације. Ако рачунамо и становништво смештено у општинском центру, проценат становништва које живи у општинском центру и његовој непосредној близини износи 76%. Очигледно је интензивније смањење броја становника у свим осталим изотелним зонама. Смањење броја становника у свим осталим изотелним зонама креће се у просеку између 80 и 90 %, што је знатно више у односу на приградска насеља (68%). У свим осталим зонама, у укупно 89 насеља, живи 24 % становништва општине. Кретање броја становника у изотелним зонама указује на интензивну депопулацију у зонама веће удаљености од општинског центра и концентрацију становништва у општинском центру и приградској зони.

Табела 6. – Промена укупног броја становника по изотелним зонама, 1948-2011

Година	Изотелне зоне/Удаљеност од општинског центра					
	до 5 км	5-10 км	10-15 км	15-20 км	20-30 км	више од 30 км
1948	4340	7802	6997	6253	2708	6804
1953	4610	8007	7370	6608	3083	7445
1961	4004	6795	6606	6027	2952	7010
1971	3441	4671	4575	4104	2151	5527
1981	3296	3412	2859	2528	1527	3457
1991	2392	2238	1862	1453	1006	2114
2002	1510	1688	1464	998	721	1588
2011	1375	1306	961	737	607	1027
Број насеља	11	17	12	15	12	22

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова у 2011, књига 20, РЗС

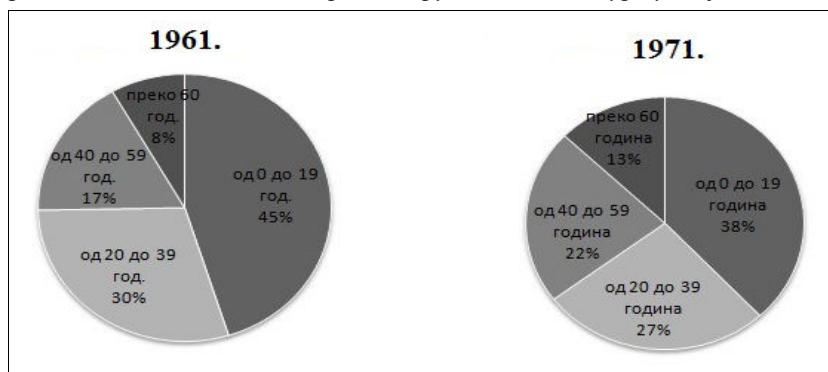
Поред поменутих приградских насеља, насеље Луково је у демографском погледу стабилно. Иако је удаљено од општинског центра 34 км, и налази се на 681 м н.в. ово насеље опстаје као насеље специјалне функције (бањско лечилиште) са значајном концентрацијом јавних служби. Захваљујући развоју Луковске Бање, заустављено је иселјавање становништва. У Луковској Бањи се спроводи програм који предвиђа задржавање и привлачење становништва у ово насеље. Иницијатор програма је предузеће "Планинка" које управља Луковском Бањом. Програм предвиђа бесплатну свадбу и посао за младенце који одлуче да живе у Луковској Бањи. Једини услов који мора бити испуњен је да је једно од младенаца из овога краја.

Када сагледамо промене у популационој величини насеља, хипсометријски и изотелни размештај насеља, уочава се велика зависност популационе величине насеља од хипсометрије насеља и удаљености насеља од општинског центра. Патуљаста насеља распрострањена су у делу општине који одликује велика удаљеност и лоша саобраћајна повезаност са општинским центром и највиша надморска висина. То доводи до закључка да је популациона величина насеља мања услед веће удаљености од општинског центра и веће надморске висине насеља.

Старосна структура становништва

Старосна структура представља физиолошки оквир за друштвену поделу рада и индикатор је демографске виталности становништва. Од старосне структуре зависи природни прираштај становништва, величина радног контингента, контингент становништва за школовање итд. Старосну структуру сачињавају четири основне групације: омладина (0-19), млађе средовечно (20-39), старије средовечно (40-59) и старо становништво (60 и више година). Мења се под утицајем природног и механичког кретања становништва и других спољних фактора. Основни индикатори демографске старости из 1961. године, показују да је становништво општине било релативно младо, са уделом омладине од 45,2 % наспрам 8,2 % старих са 60 и више година. У старосној структури 1971, такође је највећи удео имала омладина (38%) и млађе средовечно становништво (27%). Старо становништво са 60 и више година бележи благи пораст (за 5%) али и даље има најмањи удео у укупном становништву (13%).

Графикон 1. – Удео великих старосних група општине Куришумлија 1961. и 1971.

Процес демографског старења у општини одвија се у континуитету од 1961. године. Услед негативног природног кретања и великих емиграција (становништва које је способно за биолошку репродукцију) са подручја општине, удео младог становништва показује тенденцију опадања, а просечна старост се повећава. Индикатори демографске старости за 2002.

и 2011. годину, показују драстичну промену у старосној структури у односу на 1961. и 1971. годину. Процентуално учешће омладине у укупном броју становника смањило се са 45 % (1961.) на свега 20% (2011.). Процент старог становништва 1961. године износио је 8,2%, а према резултатима последњег пописа износи 26,6%, што је три пута више него 1961. године. Тенденцију опадања са 29,5% (1961. год) на 23,7 % (2011. год) показује старосна група од 20 до 39 година, док старосна група од 40 до 59 година показује тенденцију пораста са 17,1% (1961. год) на 29% (2011. год).

Табела 7. – Индикатори демографске старости становништва 2002. и 2011.

Година	Подручје	просечна старост	млади до 19 год.	Од 20 до 39 год.	од 40 до 59 год.	стари 60+ год.	индекс старења
2002	Општина Куршумлија	40,8	22,8%	24,3%	26,4%	24,4%	107
	Куршумлија г. насеље	35,8	27,8%	28,1%	27,8%	14,8%	53
2011	Општина Куршумлија	42,9	20,7%	23,7%	29%	26,6%	128
	Куршумлија г. насеље	39,3	24,06%	26,8%	29,6%	19,54%	81

Извор: Попис становништва, домаћинства и станова у РС 2011, књ. 2, РЗС, Београд

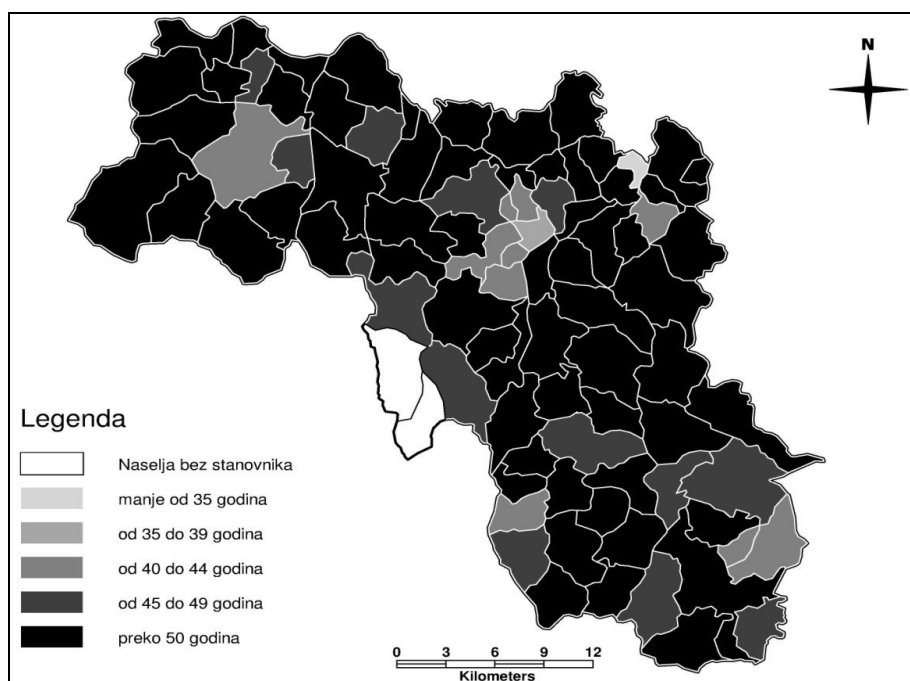
У последњем међупописном периоду (2002-2011.) забележено је повећање броја старих за 2,2 % и смањење омладине за 2,1%. Подаци указују да становништво општине карактерише демографски процес старења, што представља један од најважнијих проблема са којима се суочава ова општина. Услед процеса старења становништва долази до смањења природног прираштаја и радно способног становништва.

Један од битних индикатора демографске старости, индекс старења⁵, указује на интензиван процес демографског старења у општини. Индекс старења је 1961. године износио 18, 1971. године износио је 34, 2002. године износио је 107 док је 2011. године износи 128, што је далеко изнад граничне вредности од 40, која указује да је нека популација захваћена процесом демографског старења. Процес демографског старења мање је интензиван у градском насељу Куршумлија где је 2002. године индекс старења износио 53, а 2011. године 81.

Још један индикатор демографске старости је просечна старост који показује у којој мери су негативни демографски процеси у другој половини 20. века условили интензивно старење становништва. Са просечном старошћу

⁵ Индекс старења је постотни удио особа старих 60 и више година у односу на број особа старих до 19 година, а индекс већи од 40 посто указује на процес старења становништва.

од 42,9 год. (2011. године), према величини појединих старосних група, и према нивоу индекса старења становништво Куршумлије има одлике популације која се налази у стадијуму дубоке демографске старости⁶ и креће се ка стадијуму најдубље демографске старости, коју карактерише просечна старост од 43 и више година. Просечна старост општине Куршумлија већа је од просечне старости Републике Србије која износи 42,2 године. У сеоским, брдско-планинским насељима, процес старења је израженији него у општинском центру и приградским насељима (карта 5). Да су сеоска насеља у фази дубоке старости потврђују подаци о просечној старости појединих сеоских насеља: Крток 69,9 година, Невада 69,9, Преветица 70, Орловац 71,3 година.

Карта 4. – Просечна старост становништва насеља општине Куршумлија

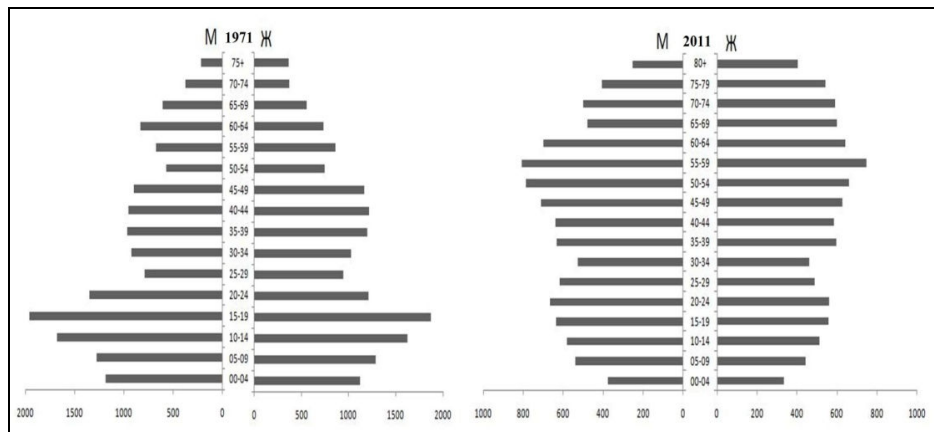
Просечну старост преко 50 година имају 63 насеља (70%), од којих 22 насеља имају просечну старост преко 60 година. У само два насеља је просечна старост мања од 39 година (Барлово⁷ 32,1 и градско насеље Куршумлија 39,2). У осталим насељима (укупно 23) просечна старост је између 40 и 49 година. Од укупно 90 насеља, 83 се налазе у стадијуму најдубље демографске старости, 3 насеља налазе се у стадијуму дубоке демографске

⁶ Стадијуми демографске старости изведени су према критеријумима Г. Пенева. Видети детаљније о томе: Пенев, Г. (1995).

⁷ претежно насељено припадницима ромске националности

старости и 1 насеље је на прагу демографске старости. Градско насеље Куршумлија се просечном старошћу 39,2 налази се у стадијуму демографске старости (просечна старост од 35 до 40 година) иако је близу стадијума дубоке демографске старости (од 40 до 43 година).

Графикон 2. – Старосна пирамида становништва Куршумлије 1971. и 2011.

На поремећај полне структуре становништва општине Куршумлија значајно су утицали чести ратови. Услед великог страдања мушког становништва у рату, полна структура становништва је била неједнака. Након завршетка Другог светског рата, бројније је било становништво женског пола. Највећа неуравнотеженост била је 1961. када је женско становништво чинило 56% укупног становништва. Наредне пописне 1971. године, било је 1.021 жена више него мушкараца (16.284 наспрам 15.263). Селективност миграција, у којима је женско становништво чешће напуштало неразвијена брдско-планинска насеља општине, узрок је избалансираног односа између мушке и женске популације у 2011. години. Према подацима пописа из 2011. мушког становништва је 50,28% док је женског становништва 49,72%.

Анализа полно - старосних структура може се извршити на основу изгледа старосних пирамида. Старосна пирамида за 1971. годину је прогресивног типа (преовлађује млада популација), док је старосна пирамида за 2011. годину регресивног типа и указује да је процес старења у одмаклој фази. Старосно-полна структура становништва као један од битних показатеља демографске виталности становништва, омогућава да се на реалан начин сагледа даљи правац и перспектива демографског развоја.

Закључак

Применом Веб-Кларковог модела кретања и размештаја становништва уочен је неравномерни просторни размештај становништва.

Зона депопулације становништва уочена је у сеоским насељима, виших хипсометријских зона и на већој удаљености од општинског центра, где су демографски проблеми посебно изражени. Негативне вредности компонента природног и миграционог кретања, дужи низ година, односно смањење природног прираштаја и емиграција (радно способног и фертилно способног становништва) у брдско-планинским и саобраћајно изолованим сеоским насељима главни су узрок њиховог демографског старења, пражњења и одумирања. Данас патуљаста и мала насеља, чине 97% насеља општине. Два сеоска насеља, Вукојевац и Тачевац, уз административну границу са Косовом и Метохијом која је након догађаја 1999. године и касније постала политичко нестабилно подручје, остала су без становника. Неколико насеља у којима живи мање од 10 становника, просечне старости преко 60 година је пред изумирањем (Растелица, Васиљевац, Прекорађе, Трн, Орловац, Жалица, Парада), док су остала у поодмаклој фази депопулације. Према пројекцијама, овакав тренд ће се наставити и у будућности.

Паралелно са депопулацијом, долази до концентрације радно способног и фертилно способног становништво у нижој хипсометријској зони, где је лоциран општински центар и у првој (приградској) изотелној зони. Такође, мање зоне концентрације су забележене у насељима специјалних функција (бањска насеља Луково и Пролом), која су се издвојила као секундарни центри (микроразвојни нуклеуси) у мрежи насеља. Подстицање регионалног развоја општине треба вршити по моделу микро-развојних нуклеуса, односно ових секундарних центара.

ЛИТЕРАТУРА

- Врбник, А. и Гатарих, Р. Д. (2013): Савремене промене у развоју и размештају становништва Града Чачка. *Демографија*, (10), 151-168.
- Вукоичић, Д., Пунишић, М., Николић М. (2011). *Демографске промене и процеси у мрежи насеља општине Куршумлија*. Географска истраживања бр. 3. Природно – математички факултет, Одсек за Географију, Косовска Митровица.
- Вукоичић, Д., Пунишић, М., Николић, М. (2012). Значај и улога развоја градских насеља контактних зона са аутономном покрајином Косова и Метохије на примеру Куршумлије. *"Локална самоуправа у планирању и уређењу простора и насеља"*. Београд: Географски факултет, Београд: АППС
- Ивковић, М., Тодорић, Ј. (2013). Хипсометријски размештај становништва у насељима Пиротског округа. *Зборник радова – Географски факултет Универзитета у Београду*, (61), 151-168.
- Павловић, М., Крстић, Ф. (2013): Савремене демографске промене на територији регије Топлице. *Демографија*, 10, 169-183.
- Пенев, Г. (1995). "Становништво по старости и полу", *Становништво и домаћинства СР Југославије према попису 1991. Становништво*, бр. 47. (Београд: Савезни завод за статистику и Центар за демографска истраживања Института друштвених наука).

- Петовар, К. (2003): *Наши градови између државе и грађанина*. Београд: Географски факултет,
- Рудић, В. (1996). *Демографске појаве и процеси у општини Куршумлија*. Куршумлија кроз векове. Историјски институт САНУ, Београд.
- Стаменковић, С., Бачевић, М. (1992). *Географија насеља*. Универзитетски уџбеник, Београд.
- Тошић, Д., Крунић, Н., Милијић, С. (2009). Истраживање просторне организације мреже насеља у функцији израде просторног плана општина Јужног поморавља. *Демографија*, (6), 173–194.
- Шљивар, Д., Кузмановић-Цветковић, Ј. (1997). Плочник код Прокупља, насеље винчанске културе. *Гласник српског археолошког друштва*, (13), 103–113.

Dušan Ristić
Vojislav Dedanski

SPATIAL DISTRIBUTION AND AGE STRUCTURE OF POPULATION AS A FACTOR OF SPATIAL DIFFERENTIATION OF DEVELOPMENT OF THE KURŠUMLIJA MUNICIPALITY

Summary

Using Web-Clark's model of movement and deployment of the population, uneven distribution of population was observed. Depopulated zone is in the rural settlements, in higher altitude zones and at a greater distance from the municipal center, where the demographic problems are particularly pronounced. Negative value of natural and mechanic movements of population. Negative values of natural and mechanic movements of population or reduction of natural increase and emigration (working and fertile-age population) in hilly and traffic isolated areas, are the main reasons of their aging, emptying and withering. Today, very small and small settlements make up 97% of municipality. Two rural settlements, Vukojevac and Tačevac, along the administrative border with Kosovo and Metohija which became a politically unstable area after the events in 1999, are without population. Several settlements, which have less than 10 inhabitants, average age over 60 years, are almost extinct (Rastelica, Vasiljevac, Prekorađe, Trn, Orlovac, Žalica, Parada), while others are in advanced stage of depopulation. According to projections, this trend will continue in the future. Due to poor infrastructure equipment, lack of economic development and the very old age of population, it is difficult to expect „demographic improvement“, so that the rural settlements left to disappearance. Depopulation and fragmentation of settlements has led to distortion of spatial and demographic balance.

Parallel to depopulation, there is concentration of working and fertile-age population in the lower hypsometric zone, where is located municipal center and in the suburban zone. Also, less concentration zones have been observed in the settlements of special functions (spa resorts Lukovo and Prolom), which have emerged as secondary centers in the network of settlements. Due to the intensive development of these tourist resorts, level of equipment, functions and activities is significantly higher than in environment.

Because of that, these, once depopulation areas, are now immigration centres and bearers of transformation and more balanced spatial development in the municipality of Kursumlija. Development of municipality area should be done by model of microdeveloping nucleus, as secondary centers. To achieve functional transformation of stable rural settlements, it is essential to develop functions in secondary centers (administrative, educational, medical), where they will exert influence on their environment and encourage it's development, which would allow a public affirmation of the population and maintain it in the rural settlements.